

ՀԱՐՏԱՐԱՊԵՏԱԿԱՆ

Մեծ. Պ. Գ. Փռօֆֆ-Գալֆայան
Խմբագիր Ծարտարապետական, Երաժշտա-
կամ Կոմիտեի Համդիսի. — ԲԱՐԻՋ

Մեծ. Պարոն,

«Հայ Զարտարապետութեան» մասին գր-
ած յօդուածն Ձեր «Կոռնէկ» ին մէջ բար-
մանութեամբ արտատպելու դիտումը՝ կը խը-
րախոսէ զիս ապագայ ընկերականց մէջ ար-
դարացնելու Ձեր այն տողերը՝ զորս յախու-
ղանք բարեհաջակ կը գտնեմ։ Կարող էք
արտատպութեան ժամանակ յաւելումներ և
փոփոխումներ ընել, որ կրնան հարկաւոր
երեւի Ձեզ, իրեն մասնագետի։

ԿՈՋԱԿԸ (ABSIDE)

ՀԱՅ ԵԿԵՂԵՑԻՈՑ ՄԷՋ

Բնւոր եկեղեցւոյն արեւելեան այն մասն
է՝ որ դասէն վեր կը գտնուի և անկից
բարձր, և ուր կը դրուի Աւագ խորանը։
Մեր եկեղեցւոյն մէջ ամենէն յարգուած
ու պատուաւոր տեղն է այն. հոն կը բար-
ձրանան միայն պատարագիչ քահանան և
սարկաւազունը և խորհրդոյն ծառայողը՝
գգնատաւուրուած։

Բնմին այն մասը՝ որ Աւագ-խորա-
նին ետեւ կը գտնուի՝ կը կոչուի Կոյակ
(abside), և որպէս զի կարենայ Կոյակ
ըսուիլ՝ պէտքէ որ այն եկեղեցւոյն մարմնէն
դուրս ցցուած ըլլայ (կամ այնպէս երեւի)
կիսաշրորք ձեւով. և այնպէս էին ըրիս-
տոնէութեան առաջին դարուց եկեղեցեաց,

հեթանոսական տաճարներու և հասարա-
կաց շէնքերու կողակները։ Բայց Յուստի-
նեան ժամանակէն ի վեր Կոյակը բազմ-
անկիւն ձեւը կ'առնու, ըլլայ ութանկիւն
կամ վեցանկիւն։

Բայց ինչպէս ըսինք՝ կրնայ ըլլալ եր-
բեմն որ Կոյակը եկեղեցւոյ մարմնէն դուրս
չի ցցուի, այնպէս որ արտաքուստ ե-
կեղեցւոյն արեւելեան ճակատը ուղղագիծ
կ'ըլլայ և սակայն իր ներսը բոլորածեւ
Կոյակը կ'ունենայ, ինչպէս որ է Անիի
Տիրամայր եկեղեցւոյն Կոյակը (Ձև 11), և
ինչպէս որ էին Ս. Առաքեալը եկեղեցւոյն
չորս կողակները (Ձև 5)։ Բայց այս այն-
քան հազուագիւտ է՝ որ La Grande En-
cyclopédieի աշխատակիցը L. Palustre,
Կոյակի (տես Abside) վրայ խօսելով կը
գրէ. «Կոյակները, ընդհանրապէս, որքան
ալ ըլլայ իրենց թիւը, (շէնքէն) դուրս ցը-
ցուած կը շինեն։ Մենք միայն երկու եկե-
ղեցիներ գիտենք Ս. Մարիամ ի Գոսմե-
տին (Cosmédin) և փուաղիէի մայր եկե-
ղեցին, որոնց Կոյակները որմին թանձրու-
թեան մէջ շինուած են»։ այսպէս են մեր
յիշած Անիի երկու եկեղեցիներու կոյակ-
ները (Ձև 5 և 11)։

Հայկական եկեղեցիներու մէջ մասամբ
մը ստեղծ այս բացառիկ երեւոյթը տեղի
կ'ունենայ, վասն զի ընդհանրապէս Աւագ
խորանի կոյակին կողմնակից՝ մէկ մէկ
խորշեր կ'ըլլան եկեղեցւոյ ուղղագիծէն
դուրս ելած, որոնցմով մայր կոյակին մե-
ծամասնութիւնը կը լորսուի, այսպէս են
օրինակի համար Էջմիածնի Կաթողիկէին
(Ձև 2) և Անիի Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ
եկեղեցւոյն կոյակները։

Կան եկեղեցիներ, մասնաւոր Արեւմու-
տեայց ըով, որոնք բնաւ Կոյակ չունին,
կան ալ որոնք մէկ կամ երեք Կոյակ ու-
նին, և որոնց մէջ միջինը միշտ մեծ է
քան կողմնակից եղածները։ Արեւմտեայց
ըով երեք կոյակի գոյութիւնը շէնքին ճար-
տարապետին քմահաճոյքին կը վերաբրուի
և ո՛չ թէ արարողական ստիպման. այդ
պատճառաւ Հռոմայ գլխաւոր եկեղեցիներ-
էն ոմանք մէկ Կոյակ միայն ունին, ինչ-

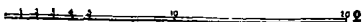
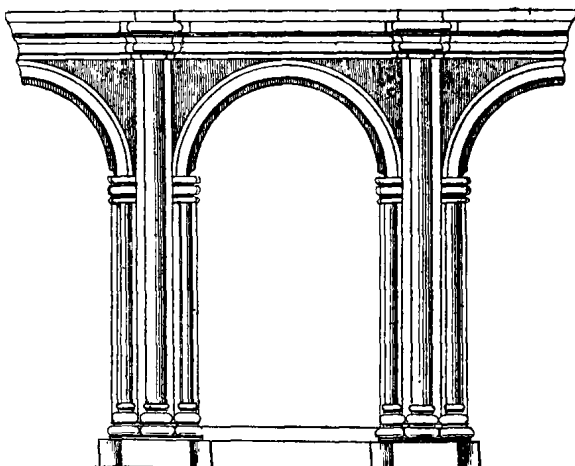
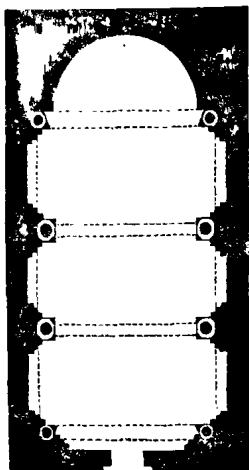
1. Այսպէս են ընդհանրապէս գրեթէ բոլոր եկեղեցիներու
կոյակները, ինչպէս Վիեննայի մէջ *St. Etienne* և *S. Giovanni e Paolo*, ինչպէս անդրադարձուց իմ ճար-
տարապետ Պ. Պետրոս Ոսպելցոս. Ոսկեան։

պէս Ս. Մարիամ Մաճիորէ, Ս. Յովնու-
նէս Լատերուհու, Ս. Պօղոս և Նախնական
Ս. Պետրոս եկեղեցիները. և ընդհակառակն
Ս. Կրիստոս, Ս. Սարգիս և այժմու Ս. Պե-
տրոսը երեք կողակ ունին:

Երեք կողակի ընդհանրացումը Արեւ-
մուտքի մէջ՝ Արեւելեան եկեղեցիներէն առ-
նուեցաւ, և Արեւելքի մէջ՝ բիւզանդական
ճարտարապետութենէն. վասն զի բիւզան-
դական (յունական) եկեղեցին թէեւ մէկ
խորան ունէր՝ բայց անհրաժեշտ էր երեք

մէջ կ'ընդհանրանան արեւելեան մայր ե-
կեղեցեաց մէջ՝:

Հայերս ալ նոյն դարուն կ'ընդունինք
փոքր կողակները Աւագ խորանին երկու
կողմը. և որոնք նոյն նպատակով առնուած
են՝ ինչ որ բիւզանդական եկեղեցւոյն մէջ,
ի սկզբան այդ փոքր որսորտանները եկե-
ղեցւոյ մասն կը կազմէին իրրեւ սուրկուսա-
յանոց և իրրեւ խորան սպասուոց և ոչ թէ
իրրեւ տեղ պատարագի խորանի, վասն
զի այդ հին դարերուն՝ օրը մէկ պատարագ

Ձև 11. — Տիրամայր եկեղ. յԱմի *:

Սրբարան (Sanctuaire) ունենալ: Խորա-
նը միջին սրբաբանին մէջ կը դրուէր, և
երկու կողմնակից եղած սրբարաններուն
հարաւայինը՝ սուրկուսացանոց կը կոչուէր,
իսկ հիւսիսայինը՝ Սեղան սպասուոց ուր կը
դրուէին սկիհը, նշխարքը և պատարագի
ժամուն՝ հանդիսական թափորով աւագ խո-
րանը կը փոխադրուէին՝ սրբագործելու հա-
մար:

Կողմնակի եղած այս փոքր սրբարան-
ները միանգամայն կողակներ կ'ունենային.
և այս փոքր կողակները վեցերորդ դարուն

միայն կը մատուցուէր, եւս մեր եկեղե-
ցեաց մէջ, և այն՝ Աւագ խորանին վրայ՝:

Տիկնորդ եկեղեցին, որ հնագոյն ձեւով

* Ձև 1-10 Տեւ « Բազմավեպ » 1906, թիւ 11. մեք
« Յատակածեւ հայ եկեղ. » յօդուածը, Որպէս զի « Բազ-
մավեպ »-ին էջերը ծանօթ քլիշէներով չի լեցուին՝ անոր
համար այն քլիշէները միայն պիտի գտնենք՝ որոնք բա-
ցարութիւն մը պիտի լուսաւորեն:

1. Հմմտ. *Histoire de l'Art*. հտ. Ա. էջ 148-9.

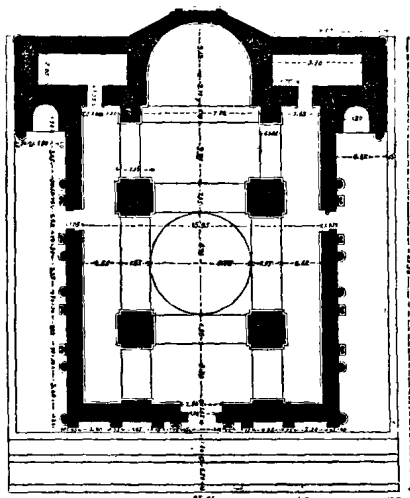
2. Այս մասին տես Հ. Վ. Հաջունոյ Ս. Պատարա-
գի օրերը:

մեզի հասած է՝ (Ձև 12) Աւագ խորանի երկու կողմը երկու ուղղափոխ խորշեր ունի. որոնք երկու սրբարաններ են: Աւագ խորանը ունի նաեւ բոլորածեւ կողակ, իսկ սրբարանները զուրկ են անկից: Այս եկեղեցին ըստ Գէորգի¹, Հ. Ալիշանի² և Հ. Յ. Փաթրեքճեանի³ շինուած է Ե դարու մէջ. և այս կարծիքը հիմնուած է այն արձանագրութեան վրայ՝ որ ցարդ կը գրաւորուի աւագ դրան բարաւորին վրայ. և որ է (ըստ Շիրակայ Հ. Ալիշանի) «... ուրանայ և Հոռա... (ե)պիսկոպոսի և Տ... յրոնի Տեկորոյ վանաց և երիցու և ՄԱՆԱՆԱՅ հազարապետի հիմարկեցաւ տեղիս ի ձեռն ՅԱՀԱՆՈՒ Հայոց կաթողիկոսի և Յոհանու Արշարունեաց յիւր բարեխաւուս թիւն և բոլոր ազգիս և ամուսնի և որդեկայ և սիրելեաց և սրբոյ ՍԱՊՊՈՒՍ. ՍԱՀԱԿ ԿԱՍՍԱՐԱՅԱՆ շինեաց զայս վկայաբանս՝ »:

Գէորգի եկեղեցւոյ շինութեան ժամանակը կը համարի Արարաց նախ քան ի Հայս արշաւելը. և Հ. Ալիշան արձանագրութեան անուններէն կը հետեւցնէ որ յիշուած կաթողիկոսն Յովհաննէս է ինքն Մանգակունին որ կ'ապրէր հինգերորդ դարու վերջերը:

Բայց Գեոր. Յուսիկ եպիսկոպոս՝ Արարատ ամագրին մէջ⁴ առաջարկեց արձանագրութեան մէջ յիշուած Յոսեփ կաթողիկոսը գցիւհան Բագրեւանդացին համարել որ եօթներորդ դարուն սկիզբը իբրեւ հակաթու կաթողիկոս նստաւ Կարնոյ մէջ: Եւ այն առեւն ըստ այնմ անձանթ « Մահան »ը « Մահակ » կարդալով՝ « Ս. Սարգիս »ը պիտի համարէին Սարգիս վարձատեւին « որ իբրեւ ազատամիտ ձերբակալուելով յոյն զօրավար Հերակլից՝ գլխատուեց իւր հարազատ վարդապետի հետ Կարնոյ քաղաքում⁵. Սահակ կամարականն մնում է անյայտ »:

Մայր Կողակ և փոքր կողակներ. — Երբ եկեղեցւոյ մը մայր կողակը կ'ստորոգէր է կամ հաւկթածեւ՝ ան կրնայ միանգամայն ուրիշ փոքր կիսաբոլոր խորշերէ կազմուիլ, ինչպէս են Ռէյմսի և Նուայոնի (Noyon) մայր եկեղեցիներուն կողակները որոնք ունին հինգ համածեւ և համաչափ կողակներ¹, Կոլոյնուայի (Colognoi) մայր կո-

21 12. Եկեղեցիի Տիկորոյ:

ղակը ունի եօթը, իսկ վենետկոյ Ս. Մարկոսի երեք կողակներն ալ ունին երեքական փոքր կիսաբոլոր կողակներ: Իսկ Անիի կաթողիկէին մայր կողակը ունի տասը կիսաբոլոր կողակածեւ խորշեր (տես Ձև 13):

Այն երկու սրբարանները որոնք Աւագ կողակին երկու կողմերը կը գտնուին՝ շատ ձեւերով հասած են մեզ, ընդհանրապէս

1. *Trois*. Մասն Ա. LIII. էջ 120-1.

2. *Հմտ.* Հ. Ալիշանի *Երկուր* էջ 131-3.

3. Տես Պատարագամատոյ Հ. Փաթրեքճեանի էջ 725.

4. *Երկու* էջ 132.

5. Արարատ Էջմիածնի 1892, էջ 879.

6. Ըստ Սերէոս ժամանակակից պատմագրին. *Հմտ.* Գ. Ե.

7. Ինչպէս որ է, կ'ըսէ Պ. Ռսկան, *Վենետիկ* Ս. Զաքարիա եկեղեցին.

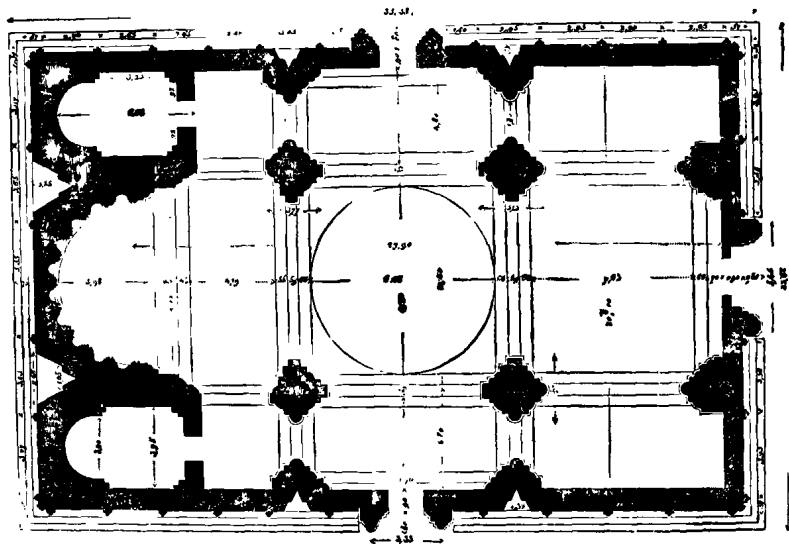
Ա. — Քառակուսի, ինչպէս Հոլմսի-
մեանց եկեղեցւոյն մէջ (2և 1):

Բ. — Ողորդակիս ըստ լայնության, ինչպէս իշխանայ կաթողիկէին և Տիկորոյ եկեղեցւոյն մէջ (Ձև 2. 12):

Գ. — Ուղղակի ըստ երկայնքի
 խնչակ Անիի Ս. Գրիգոր (ՁԿ 3) — ԶԼԻ-
 շէն անուշադրութեամբ զրուած է յէջ 495,
 ՁԿ 9ին վերելք — և Ակոսի եկեղեցեաց
 յէջ (ՁԿ 7):

Այդ ձևեր ուշ մտած է Արեւմտեայց եկեղեցիներուն մէջ, մենք զայն ունինք եւթներորդ դարէն ի վեր. վասն զի Մրենոյ եկեղեցւոյն հիմնարկութիւնը 613-4ին եղած է, Սահառունի Դաւիթ իշխանապետին հրամանով, ինչպէս կը գրէ Ռովնանէն Պատմաբանը, և եկեղեցւոյն արձանագրութիւնը կը յայտնէ որ նա շինուած է Հերակլ կայսեր օրով:

Մրենոյ եկեղեցւոյն ոճին վրայ ձեւուած

Ձև 13. Կաթողիկէ Առիի:

Դ. - Ուղղակիան նորեւ շատ երկարու-
րեան ըայց կհաարուր խորշով մը վեր-
ջացած, ինչպէս Տերակաւանի (Ձև 6) և
Հոռոմոսի վանքին Շողակաթ եկեղեցեաց
յէջ (Ձև 9). - Զիշէն անուշադրութեամբ
դրուած է յէջ 490, Ձև 3ին վերեր -).

Ծ. — Կան նաեւ քառակուսի երկու կողմանէ անձկացող ինչպէս են Մրենոյ եկեղեցւոյն կողմնակի եղակ կողակները (տես Շիրակ Հ. Աւելանի էջ 137):

են նաեւ Անիի կաթողիկէէին երկկողման
կողակնեը (ՁԷ 13) թէ միայն հոս փոխա-
նակ անձկացող աստիճաններով և ուղղա-
գիծ վերջանալու՝ բոլորածեւ կը վերջա-
նան:

Այս կաթողիկէն շինել տուած է Սմբատ
Շահնշահ Բագրատունեաց Թագաւորը յի-
շարուն վերջերը Տրդատ ճարտարապետին
ձեռքով:

Փայիանեանց եկեղեցւոյն քառակուսի եր.

կու սրբարանները դիտելու արժանի եղաւ. կանութիւն մ'ունին. ինչպէս բարեք Աւագ կողակին կողմակից եղած սրբարանները թէեւ կողակածեւ ալ չըլլան՝ միշտ փոքր են քան միջին մայր կողակը՝ ընդհակառակն այս եկեղեցւոյն հարաւային և հիւսիսային սրբարանները հաւասար են մայր կողակին իրենց ընդարձակութեամբ:

ԲԱՅԻՄԻՈՅԻՍ. — Անիի բոլորածեւ եկեղեցիները ընդհանրապէս բազմակողակ են, ինչպէս վենետիկոյ Salute եկեղեցին. թէեւ Հոռմայ St. Constance հին վկայարանն ալ բոլորածեւ է և բազմակողակ՝ բայց անոնք փոքր խորշերու երեսոյթը ունին, մինչդեռ Անիի բոլորածեւ եկեղեցիաց կողակները ընդարձակ են իրենց տարածութեամբ: Անիի Ս. Աստուծոյ խաչածեւ եկեղեցին (Ձև 5) չորս թեւերուն պատին թանձրութեան մէջ կողակներ կը ձեւացնէ, Ս. Գրիգորի (Ձև 14) ինչպէս Ս. Գեորգ վկայարանը, որոնք յիշարուն կանգնուեցան՝ վեց-վեց կողակներով բոլորշի ձեւը կ'առնուն, իսկ Ս. Փրկիչը (յԱնի) թէեւ Ս. Գրիգորի և Ս. Գեորգի վրայ ձեւուած է՝ բայց անոր Աւագ կողակը աւելի ընդարձակ է և բաց ի անկից գեռ ունի ուրիշ վեց կողակներ (Ձև 10):

Հ. Մ. ՊԱՏՐԱՐԱՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԵՐԿՐԱՄԱՆՈՒԹԻՒՆԸ՝

ԳՐՈՒՄԱՐ ԱՆԿՎԻՍՏԻ ԳՈՐԾԱՆՈՐԷ ՄԸ

Corriere della Sera մէջ (12 Դեկտ. 1906) կը կարդանք հետեւեալը:

«Վերջերս Լոնտոնայի Համալսարանին մէջ Տորթրուութեան աստիճան ստացաւ և շատ եզական կերպով մը, Ֆէլիքս Սովալտ. սա երիտասարդ պաշտօնաւոր մ'էր՝ անգղիական ճակութեաց թղթատարութեան մատակարարութեան մէջ. իր թէզն է 500 էջով գիրք մը՝ տպուած, Հայաստանի երկրաբանութեան վրայ, և հեղինակը ոչ միայն գրած է, այլ նաեւ

ամբողջապէս ինքիմէն շարած և տպած: Բայց ինչպէս, Սովալտ շատ տարիներէ ի վեր իր գաղտ ժամերուն՝ կը գրադէր բուսաբանական և երկրաբանական ուսումնասիրութեամբ, և կը գրադէր նաեւ թրդթարանութեամբ. շնորհիւ ուսումնասիրութեան՝ գրիներպահին ստացաւ Համալսարանին մէջ, (որ մը իւր բարեկամներէն մին զինք հրաւիրեց իրեն ընկերելու ուսումնական ճամբորդութեան մը ժամանակ դէպ ի Հայաստան: Սովալտ թոյլտուութիւն ստացաւ իւր մեծաւորներէն, ընկերաց իր բարեկամին, և յետոյ մտածեց շահագործել իր դիտողութեանց բաժինը և գործածել զանոնք՝ գիտութեան մէջ տղթորութեան աստիճանն ստանալու համար: Բայց անգղիական Համալսարաններու մէջ թէզը պէտք է տպուած ներկայացուի, և որովհետեւ երեսակայեալ գործը ընդարձակ էր, Սովալտ զուրկ էր զայն հրատարակելու միջոցներէն և միւս կողմանէ ուրիշ ոչ մէկ տպագրող յանձն չառաւ զայն հրատարակել: Այն ատեն որոշեց ինքնիրեն ընել. երբ անկող-սաքսոն գլուխ մը կ'առաջադրէ նպատակին մ' հասնիլ, աւելի պատրաստ է կոտորուելու քան զայն թողլու: Այսպէս նա գնաց սովբեցաւ ինչ որ հարկաւոր էր գրաշար ըլլալու համար, գնեց հարկաւոր եղածը և սկսաւ աշխատիլ՝ պաշտօնատեղին երթալէն առաջ և իրիկուն՝ երբ տուն գառնար: Երկայն և ամենատաժանեկ պատմութիւն մ' եղաւ, վառագի Սովալտ գրաշարութեան մէջ սկսնակ մ'էր և մամուլն և գրեւոր միայն երկու էջի համար կը բաւէին, որ պէտք էին շուտով ցրուիլ, եթէ կ'ուզէր շարունակել. ով որ փորձ է այս բաներու մէջ, կրնայ գաղափար մը կազմել թէ այդ աշխատանքը որչափ նեղութիւն կրնայ պատճառած ըլլալ: Երեք տարի դուրս լինցնելու համար, վերջապէս գեղեցիկ օր մը գիրքը լինցաւ, 104 օրինակներու տպագրութեամբ: Գործին ամբողջական ծախքն եղաւ 21 սղեռլին, 10 շիլին և 10 փենս, որ է զրեւթէ 4 շիլին իւրաքանչիւր հատորի համար: